

Torvene i Ribe

Af Ingrid Nielsen

Indledning

Det middelalderlige Ribe havde tre torve. To af dem, Horstov og Fisketov, kendes fra skriftlige kilder fra 1200- og 1300-årene, mens det tredje, Sommertov, først omtales i 1400-årene. Peder Terpager, P.N. Thorup og J. Kinch, der arbejdede med at undersøge Ribes middelalderlige topografi i 1700- og 1800-årene, har helt åbenbart haft vanskeligheder med at finde plads i byen til torvene, og de har forsøgt at placere dem på forskellige gadestræk (1). Allerede denne usikkerhed omkring et så væsentligt led i byorganismen kunne være en begrundelse for at tage emnet op igen. Tillige kan en fornyet torvedebat ske på baggrund af arkæologisk viden, erhvervet gennem Mogens Benccards indsats som leder af Antikvarisk Samling i de seneste årtier. Ved udgravninger er der fremkommet et bedre kendskab til byens undergrund i kvarteret øst for domkirken, og det har blandt andet åbnet øjnene for en mulig nytolkning af en meget vigtig skriftlig kilde til Ribes middelalderlige topografi, Ribe bys jordebog fra midten af 1400-årene.

Forudsætningen for den nye opfattelse af det middelalderlige Ribes torveforhold er, at Ribe by, repræsenteret ved byrådet, kunne disponere over arealer, der blev brugt af borgerne i fællesskab. Man kan ikke direkte læse nogen steder, at byen har haft denne ret, men det er muligt at samle nogle iagttagelser, der kan tydes i den retning.

Ribes specielle forhold til kongemagten er tidligere blevet påpeget (2). Der synes at være en uoverensstemmelse mellem på den ene side kongens markante tilknytning til byen, som det kommer til udtryk i Ribershus og ved store indtægter, og på den anden side, at Ribe ikke optræder blandt kongelevet i kong Valdemars jordebog.

Et eksempel på byens håndhævelse af dispositionsretten ses måske i 1507. Da overlod staden til gråbrødrene et bysens stræde liggende vesten ved klosteret, i længden fra det vestre hjørne af kirken af norden og i sønder til Nis Degns hus. Munkene forpligtede sig til at gøre to porte på strædet, som skulle kunne åbnes for borgerne i nødstilfælde som krig og brand (3).

Strædet vest for Gråbrødre klosteret skal omtales nærmere nedenfor, men det kan forudskikkes, at det i århundrederne forud synes at have haft ret stor færdselsmæssig betydning. I dokumenter, der er skrevet på latin, kaldes det *platea*, en betegnelse, som kun bruges om større gader. I andre byer vil man ofte møde en *platea regis et communis*, kongens hærstræde, men i Ribe er der, bortset fra en enkelt omtale af en *via regali*, kun brugt benævnelserne *platea* eller *platea communis*. Måske kan dette ses som et vidnesbyrd om, at kongen ikke har haft et overordnet forhold til den jord, byen Ribe står på.

I Ribe bys jordebog opregnes en del gader, der tilsyneladende før midten af 1400-årene havde tabt de-

res færdselsværdi, og som byen i første omgang blot »har«, men som senere udlejes som kålgårde og lignende. Set ud fra dette, kunne man tillige tænke sig, at byen har kunnet disponere over torve, f.eks. ved at lade dem udstykke. Ved arkæologiske udgravninger syd for Overdammen fandtes der i de metertykke kulturlag – til udgraverens overraskelse – ikke bygningsrester, der var ældre end 1400-årene. Andre skriftlige kilder kunne godt tyde på, at der har været et torv i dette område, men tanken herom er ikke opstået før ved udgivelsen af byens jordebog, formentlig fordi der fra 1400-årene og fremefter har været en massiv bebyggelse på stedet. I følge jordebogen havde byen en samlet række grunde syd for Overdammen, der i jordebogen kaldes Bredegade, og de kunne i givet fald repræsentere et nedlagt og udstykket torv. Diskussionen om torvenes beliggenhed og udstrækning er dog kun lige berørt i kommentaren til jordebogen (4), så en uddybning af problemet kan stadig være på sin plads.

I det aktuelle arbejde er der kun i ringe omfang inddraget sammenligningsmateriale fra andre byer til belysning af problemet om byens eller kongens dispositionsret over de dele af byen, der brugtes af borgerne i fællesskab. Men hele det efterfølgende bygger på den antagelse, at i Ribe havde byen, repræsenteret ved bystyret, denne ret. Ud fra denne forudsætning får det så briste eller bære, men problemet om dispositionsretten trænger til – og kan nok også fortjene – en mere indgående og bredere funderet behandling.

Torvene kan lige så lidt som andre dele af topografien behandles isoleret, dels fordi der er brug for holdepunkter for deres lokalisering, dels fordi deres brugsværdi som handelssteder er afhængig af byens færdselsnet som helhed. Derfor får den efterfølgende gennemgang af torvene nogle udløbere i form af de nærliggende gader. En del iagttagelser, der er gjort

under arbejdet, kommer dog til at stå som uforklarede antydninger. Det gælder især et forsøg på at beskrive byens struktur i 1100-årene med åens forløb og befæstningen af byen med Stampemøllestrømmen og af Riberhus. Det er sket i et forsøg på at holde blikket fæstnet på denne artikels hovedemne: Ribes middelalderlige torves beliggenhed og udstrækning.

Kilder

De skriftlige kilder, som danner grundlag for arbejdet med Ribes middelalderlige topografi (5), er først og fremmest dokumenter, som er bevaret i arkiverne fra Ribe kapitel og Ribe by. De fleste er trykt, og udgaverne kan findes i litteraturlisten. Det vil dog være praktisk at præsentere nogle af de kilder, som der oftest vil være henvisninger til i det følgende.

Fra kapitlet stammer foruden dokumenterne en bog med afskrifter af dokumenter og med forskellige godsfortegnelser. Af dem er de vigtigste en opregning af præbendegodset fra 1291, to fortegnelser fra 1317 over gods tilhørende domkirkens bygningsfond og en godsliste omfattende kannikernes fællesgods fra omkring 1440. Denne bog kaldes *Avia Ripensis* eller, på dansk, *Ribe Oldemoder*. I et kalendarium, der rummer optegnelser om sjælemesser, indgår der en del oplysninger om jordegods. Det kaldes *Necrologium Ripense* og er blevet brugt til engang i 1400-årene. Foruden denne gamle dødebog har domkirken haft en yngre anniversariebog, som nu er gået tabt, men som kendes fra spredte afskrifter i Ribehistorikeren Peder Terpagers bog om Ribe fra 1736.

Ribe bys arkiv er efter danske forhold meget velbevaret. Udover dokumenterne herfra skal nævnes den førømtalte jordebog. Det er en fortegnelse over byens besiddelser udarbejdet i 1450-erne, nærmere betegnet mellem 1454 og 1458, og i 1460'erne. Senere er der

blevet gjort en del tilføjelser til grundstammens tekst, indtil jordebogen, som det synes, havde udtjent i slutningen af 1500-årene.

Horstov (fig. 1-2)

Horstov er nævnt meget tidligt i de skriftlige kilder,

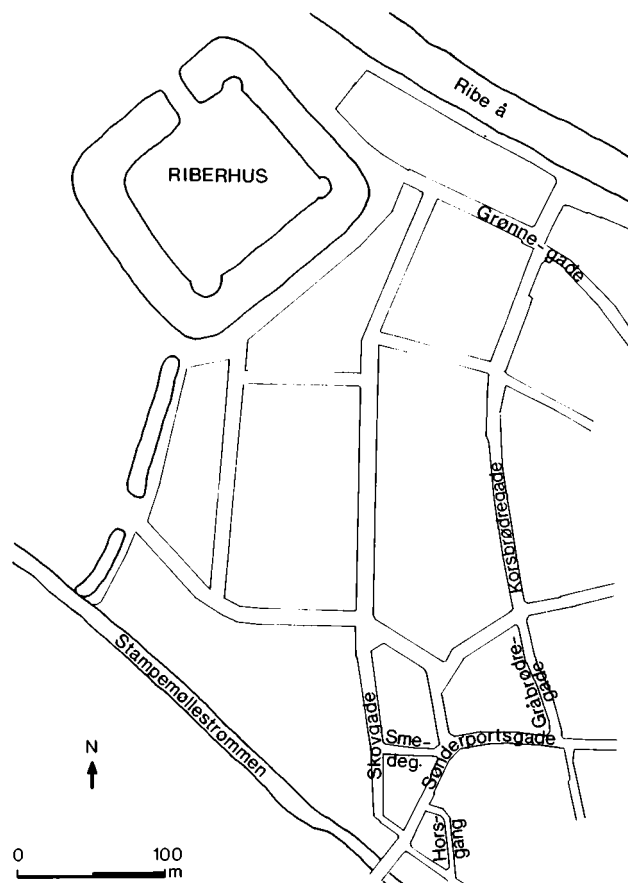

Fig. 1. Ribes vestlige bydel med de moderne navne nævnt i teksten.

nemlig allerede i 1224, da abbeden i Løgum kloster ved et mageskifte overdrog Ribekanniken herr Jens en grund med huse »in introitu ciuitatis iuxta forum equorum«, ved byens indgang ved hestenes torv (6). Det danske navn, Horstov, ses senest i 1450-erne i byens jordebog, hvor der tales om »Syndher porth, som kalles Horstorigh port« (7). Sønderport er den port, der har ligget i byens vestlige udkant for enden af Sønderportsgade ved Stampemøllestrømmen (8). Torvet kan således lokaliseres til den vestlige del af byen. På alle ældre kort over Ribe ser man i dette område kun karreer og gader. Fra andre byer kendes torve, som har været en del af en gade, men har det også været tilfældet med Ribes Horstov? Lad os først se på de kildesteder, der direkte nævner Horstov.

Den grund med huse, herr Jens fik i 1224, blev givet i bytte for jordegods i Vedsted, i alt 9 mark gulds jord. Det er svært at vurdere, hvor meget det svarer til omregnet til en bygrund med huse, men herr Jens' grund ved Horstov må dog have været af en vis størrelse. Det er fristende at knytte herr Jens sammen med en oplysning om grundlæggelsen af Gråbrødreklosteret i Ribe. Petrus Olai, som i midten af 1500-årene skrev om Franciskanerordenens historie i Danmark, beretter, at i 1232 kom brødrene til Danmark, og samme år fik de en grund i Ribe til bygning af deres første hus. Magister Jens Scolasticus var den første grundlægger af klosteret, og han sørgede også for grunden til brødrene. Også kanniken Jens Rød nævnes for sine velgerninger mod klosteret (9). Om Jens Rød vides, at han døde i 1350 (10). Selv om navnet Jens (Johannes) har været så almindeligt i middelalderen, at dets forekomst ikke kan bruges som bevis for noget som helst, er der dog en påfaldende sammenhæng. Gråbrødreklosteret lå nemlig mellem Skovgade, Smedegade-Sønderportsgade og Gråbrødregade, ikke langt fra

Sønderport. Dets grund gik helt ned til Sønderports-gade, for i 1507 kunne klosteret afstå en række huse langs gaderne sønden og østen ved klosteret (3). Gråbrødre-klosteret nær Sønderport kan da muligvis være bygget på herr Jens' grund ved Horstovr ikke langt fra byens indgang. Men selv om det skulle være tilfældet, løser det ikke det øjeblikkelige problem, om Horstovr har været en plads eller en gade.

I 1300-årene ser vi flere grunde og gårde ved (iuxta) Horstovr eller Horstovr port (11). En af dem, et stenhus med grund ved Horstovr port (iuxta portam Horstorigh), fik kapitlet i 1370. I en tilføjelse i necrologiet står der, at den kaldes herr Eskes gård (12). Herr Eske omtales som tidligere beboer af en gård, som bispem i 1438 lagde til Sankt Lucii alter i domkirken, og som da beboedes af Jens Olsen (13). Grunden betegnes i 1448 som kapitlets (14), og i 1440-erne skødede Jens Olsen al sin rettighed i gården og dens huse til Lucii alter (15). Hvis det er den samme gård, som blev omtalt i 1370, har betegnelsen »ved Horstovr port« omfattet et ret stort område, for i kapitlets godsliste fra 1440-erne siges Jens Olsen at bo bag (retro) gråbrødrenes kirke i Sankt Clemens sogn (16).

Kapitlet kunne i 1397 udleje et stenhus med grund, der var 78 x 33 alen, ved torvet Horstovr (iuxta forum Horstorigh) (17). Huset skulle forbedres inden for det første år, blandt andet med nyt stentag. Dette krav siger noget om kvaliteten af bebyggelsen ved Horstovr.

I 1390 kom Ribe kapitel i besiddelse af en gård ved »Horstrup« port i Ippegade inden for byens grav og befæstning på den nordlige side (18). Den bliver omtalt nærmere nedenfor i forbindelse med Ippegade, som ikke er sikkert lokaliseret. Torvet nævnes ikke efter 1413, da kapitlet fik en grund og et stenhus nær Horstovr (prope Horstorry) (19). Såvel i necrologie-

notitsen herom, som i kapitlets godsfortegnelse fra omkring 1440, hvor gården henføres til Sankt Clemens sogn (16), er den beboet af Matthias Smed.

Alt i alt havde kapitlet mindst 5 gårde ved Horstovr eller Horstovr port. Desuden har vi hørt om Løgumklosters grund, som muligvis blev givet til gråbrødrene. Men spørgsmålet om torveplads eller -gade står stadig åbent.

Her kan vi så vende os mod byens jordebog. I de afsnit, der er skrevet i 1450-erne, opregnes en sammenhængende række grunde nordvest for Sønderport, lige inden for porten. De kunne tilsammen udgøre en nedlagt og udstykket torveplads (20).

Nogle andre grunde kan ikke ud fra jordebogens tekst stedfæstes nærmere end til, at de må ligge mellem Puggårdsgade og Sønderport (21). I opremsningen af dem indgår en øst-vest-gående gade, som kan være den, der nu hedder Horsgang, og i så fald må grundene ligge syd-øst for Sønderportsgade, lige inden for den nu nedlagte port. Denne formodning støttes af personnavne, som optræder i de senere skrivers tilføjelser ret langt fra hinanden, men med indbyrdes henvisninger. I første omgang ses navnene i forbindelse med de grunde, som ikke kan stedfæstes umiddelbart ud fra 1450-er-skriverens oplysninger, og senere står navnene i notitser, hvori stedsnavnet Horsfold forekommer (22).

Er jordebogen tolket rigtigt, har der lige inden for Sønderport været en torveplads, som blev nedlagt i første halvdel af 1400-årene, nærmere betegnet mellem 1413, sidste gang navnet Horstovr forekommer uden forbindelse med porten, og 1454, den tidligste grænse for påbegyndelsen af byens jordebog. Når torvet kaldes »forum equorum« eller »Horstovr«, tyder det på, at det i en periode er blevet brugt til hestemarked.

Gaden mod nord fra Horstov (fig. 2)

Vest for Gråbrødreklosteret var der, som omtalt i indledningen, en gade, der blev lukket i 1507 (3). Den er nævnt i 1337, da kapitlet fik en grund vest for gråbrødrene, alene med gaden imellem (23). Kapitlets

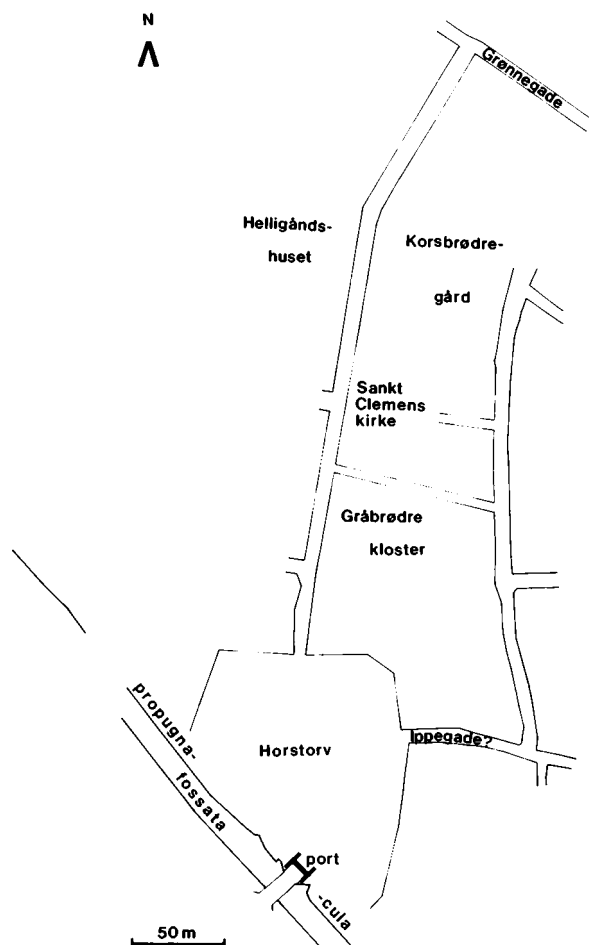

Fig. 2. Ribes vestlige bydel med de middelalderlige gader, som er nævnt i teksten, gejstlige institutioner, Sønderport og de af byens grunde, som kan være det nedlagte Horstov.

grund bag gråbrødrenes kirke med Jens Olsens gård, som kom til Sankt Lucii alter, er også allerede omtalt.

Øst for gaden lå Gråbrødreklosteret og nord for det Sankt Clemens kirke og Johanniternes kloster, Korsbrødregård. På vestsiden af samme gade lå Helligåndshuset. Det fik i 1488 en kronens jord hos Riberhus, kaldet »huse kålgård«, beliggende nord for Helligåndshusets kirke, øst for gaden eller alfarvejen og mod vest ned til vandet (24). I 1563 omtales gaden, da kronen afhændede et stykke af Helligåndshusets kirkegård, østen for selve Helligåndsgården, strækkende sig til adelgaden imod Korsbrødregård (25).

Det ser altså ud til, hvad da også forekommer særdeles rimeligt, at der har gået en gade mod nord fra Horstov, på vestsiden af Gråbrødreklosteret og Clemenskirken, op mellem Helligåndshuset og Korsbrødregård. Da den har passeret Riberhus' gamle kålgård nord for Helligåndshuset, må den have nået Grønnegade længere mod nord, og derfra har de to gader forenet sig og fortsat til Riberhus. De mange store gejstlige institutioner langs denne gade kan være en årsag til, at den kun så forholdsvis sjældent omtales i de skriftlige kilder. Et forløb fra en af byens porte til Riberhus må have medført en betydelig trafik ad denne gade, og det kan forklare beliggenheden af Helligåndshuset og Johanniterklosteret, der begge har kunnet udnytte de almissemuligheder, som en befærdet trafik gav. Samtidig må det være en påmindelse om, at det nok i fremtiden er værd at rette det arkæologiske søgelys mod netop dette område i byen.

Ippegade

Forleddet i gadenavnet Ippegade kan enten være det tyske låneord »upper«, øvre (26), eller det kan komme af byen Ijperen/Ypern i Flandern. Kapitlet fik en gård i Ippegade i 1350 (27), og i 1460 nævnes en kannikere-

sidens i gaden (28). Disse to gårde er ikke beskrevet nærmere med hensyn til beliggenhed, og de to andre gange Ippegade nævnes i skriftlige kilder er ikke meget mere oplysende. Alligevel vil de blive inddraget i et forsøg på at bestemme gadens forløb.

Der er tidligere fortalt om en gård ved Horstrup (Horstov) port i Ippegade, som kapitlet fik i 1390 (18). Den lå »apud portam dictam Horstrup in platea Ippegaath infra fossata et propugnacula civitatis Ripensis a parte borientali situatam, domui et curie, in qua Petrus Friis moratur, contiguam« (beliggende hos Horstov port i Ippegade inden for byen Ribes grav og planke på den nordlige side, stødende op til huset og gården, hvor Peder Friis bor). Det ser ud til, at man har regnet graven (Stampemøllestrømmen), for gående øst-vest, idet der flere steder tales om tofter, der skyder sønder op til planken (29). Med Stampemøllestrømmen mod »syd« kan grunden udgå fra en øst-vest-gående gade. Gården hos Horstov port kan ligge både nord-vest og syd-øst for porten, men kun på portens syd-østlige side får den mulighed for at gå til grav og planke, idet området nord-vest for porten, som omtalt, var bebygget med gårdene vest for Gråbrødreklosteret.

Ved et mageskifte med kapitlet i Haderslev erhvervede Johanniterne i 1448 en gård i Ippegade i Sankt Hans sogn. Kapitlet i Haderslev havde fået et stenhus, gård og ejendom i Ribe i 1440 af Otte Skinkel (30). Han var dattersøn af Ribe-væbneren Kresten Frellesen og havde i 1419 skødet al sin ret i en jord østen ved Kresten Frellesens gård sønden ved en (ubenævnt) gade til sin gejstlige morbror (31). Det forhold, at Kresten Frellesens datter og søn begge havde arvet gårde eller dele deraf ved siden af hinanden, kan rejse spørgsmålet, om også den gård og stenhus, Otte Skinkel gav til Haderslev kapitel, var en del

af Kresten Frellesens oprindelige gård. Morbroderen havde jo kun fået retten til jorden, så bygningerne alene kan godt være givet til Haderslev kapitel. Nordgrænsen for Sankt Hans sogn gik gennem Badstuegade og Sønderportsgade, således at sydsiden af gaderne hørte til sognet. Hvis Kresten Frellesen har haft en gård syd for en gade i Sankt Hans sogn, kan det kun være i Sønderportsgade, idet Badstuegade, som er den anden øst-vest-gående gade i sognet, på sydsiden var optaget af Sortebrødreklosteret (fig. 3).

Den østlige del af Sønderportsgade, ved Stenbogade, hed i 1400-årene Smedegade. Nord for gaden lå det gamle kannikekloster mellem Stenbogade og Skolegade, og der kendes også nogle gårde syd for denne del af gaden. Men stykket mellem Puggårdsgade-Skolegade og det middelalderlige Horstov er enten ikke omtalt i de skriftlige kilder, eller også er eventuelle omtaler af det ikke lokaliseret til dette gadetræk. Vel-etablerede kannikeresidenser nævnes kun sjældent i kilderne, og hvis yderligere Kresten Frellesen har haft et større gårdkompleks her, kunne det forklare, at gaden kun sjældent optræder i dokumenterne. Der er altså en mulighed for, at man kan identificere Ippegade med Sønderportsgades vestlige del, men det bliver nok vanskeligt at skabe sikkerhed for antagelsen.

Tinget (fig. 3-4)

Ribes rådhus lå indtil begyndelsen af 1400-årene nord for domkirken, adskilt fra kirkegården af en smal gade. Et byting nævnes nogle gange i 1300-årene i forbindelse med stedfæstelse af boder og grunde. Da rådhuset i første halvdel af 1400-årene flyttede til Grønnegades sydlige del, blev der mulighed for at holde byting inde i karreen bag Grønnegade.

I en necrologienotits fra 1330 tales der om boder, der for nylig var opført af kapitlet over for tinget (ta-

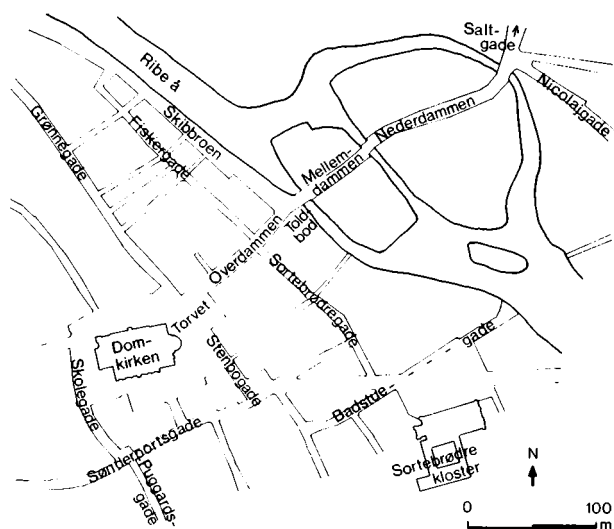

Fig. 3. Ribes centrale bydel med de moderne navne nævnt i teksten.

bernis per capitulum nouiter constructis ex opposito placiti) (32). I en senere version af samme står der blot, at boderne lå over for tinget (33). Yderligere tre årtider afholdtes for indtægter af boder over for tinget (34).

I 1502 halverede biskop Ivar Munck antallet af præbender ved Ribe domkirke. Efter denne omlægning havde tre af præbenderne deres hovedindtægter af »Stenbode« (35), som lå øst for domkirken. Disse stenboder er nævnt i kapitlets præbendeliste fra 1291 (36), og da de eksisterede allerede i slutningen af 1200-årene, kan de ikke være identiske med de boder, som var nyopførte i 1330.

En af dem, der havde bidraget til kapitlets boder over for tinget nævnes i et dokument fra 1352 som

nabo til det, der senere blev rådhuset i Grønnegade. Gården er meget omhyggeligt beskrevet, og i komplekset indgår blandt andet en gangsti ned mod åen (37). Stien må have gået øst-vest. Det kan være den samme sti, som omtales i en udlejningssag fra 1397 (38). Det drejer sig om halvdelen af kapitlets grund lige ved siden af Sankt Peders gildes stenhus, over for Ribe ting, 9½ alen bred ved gaden og 10 alen bred ved den sti, som fører til åen. Da stien i følge udlejningssagen har gået parallelt med bodernes gadeside, må også denne have gået øst-vest. De boder, som kapitlet havde ladet bygge i begyndelsen af 1300-årene, lå altså i en øst-vestlig række over for tinget.

Lejedokumentet fra 1397 er optegnet i en fortegnelse fra 1553 over Ribe kapitels breve, hvor grunden siges at ligge tvært over for torvet næst vesten Jens Tvildes hus (39). Yderligere dukker Sankt Peders gildes gård, tvært fra torvet, op igen i 1537 (40).

Meget taler således for en nær sammenhæng og et muligt naboskab mellem den øst-vest-gående boderække over for bytinget i 1300-årene og 1400-årenes rådhus i Grønnegade. Det ser også ud til, at der er en forbindelse mellem bytinget i 1300-årene og torvet i 1500-årene.

Grønnegade

Mogens Bencard har allerede fastslået, at åen i 1300-årene gik nærmere Grønnegade end i dag (41), så i denne forbindelse er det blot nødvendigt at give nogle supplerende kronologiske holdepunkter.

De tre dokumenter fra 1351, 1352 og 1394, der omhandler det, der senere blev Ribes rådhus i Grønnegade, er formuleret så forskelligt, at omtalen af den fri gang fra grunden til åen nok ikke er en overlevering, men må beskrive et reelt fænomen (42). Mogens Bencard har også omtalt den badstue i Grønnegade ved

åen, hvis grund gik fra badstuen helt til Grønnegade (43). Desuden omtales i 1376 et tredje hus med grund ved Grønnegade og en grund øst for huset lige til åen (usque ampnem) (44). Endelig er der i et skøde fra 1428 nævnt en gård med stenhus, træhus og jord, som rækker fra Grønnegade og ind til åen. På bagsiden står der, at det er den gård i Grønnegade, som Iver gav til de fattigfolk (45). Iver Nielsens gæsteboder blev oprettet i slutningen af 1400-årene og omtales ellers altid som beliggende i Fiskergade.

I 1448 bruges navnet Fiskergade for første gang (30). Samme år erhvervede Ribe by huset ved siden af »det ny rådhus«, og her nævnes åens nærhed ikke (46). Skibbroen kommer med i 1450-erne i en notits i byens jordebog (47). På det tidspunkt synes navnet at have dækket over et kajanlæg på pæle, for lejeren skal vedligeholde bolværkerne mellem Skibbroen og sit

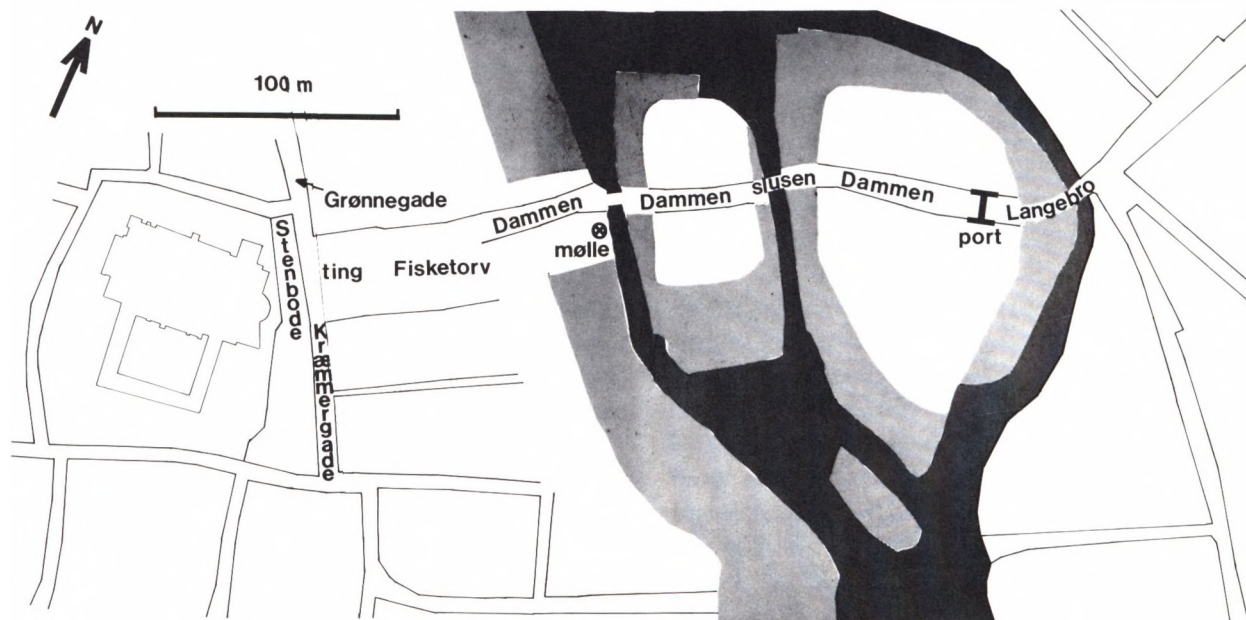
hus. Herved oplyses det også, at der har været en eller anden form for bebyggelse ud til Skibbroen. Nordligst i Grønnegade fortæller byens jordebog om bolværker, der var sat i 1453 og 1454 (48).

Sammenfattende kan vi konstatere, at åens syd-vest bred har gået betydeligt nærmere Grønnegade, indtil det område, som i dag omfatter Fiskergade og Skibbroen, blev byggemodnet en gang mellem 1428 og 1448. Jordebogens omtale af nysatte bolværker i 1454 tyder på, at arbejdet da knapt nok var fuldført.

Fisketorv (fig. 4)

Ribes Fisketorv er kun omtalt to gange i de skriftlige

Fig. 4. Principskitse, der viser området nord og øst for Ribe domkirke i 1300-årene.

kilder. I 1291 havde et af domkirkens præbender en grund mellem nonnernes grund i Kræmmergade og Fisketorv, i længde og bredde svarende til nonnernes grund (49). Den anden gang torvet nævnes er i 1297, da Ribe by erhvervede en grund på Dammen ved Fisketorvet (in Daam iuxta forum piscium) (50). Her er der to tilsyneladende faste holdepunkter for lokaliseringen af Fisketorvet, men Kræmmergade eksisterer ikke mere som navn, Dammen eller dæmningen er et langstrakt anlæg, og der siges intet om torvets udstrækning. For at lokalisere Fisketorvet er det derfor nødvendigt at finde den middelalderlige Kræmmergade, og man må også kende Dammens oprindelige udstrækning.

Kræmmergade (fig. 3-4)

Navnet Kræmmergade forekommer første gang i præbendelisten fra 1291, blandt andet i forbindelse med Fisketorv (51). I løbet af 1300-årene møder vi kun Kræmmergade en enkelt gang, og de bedste muligheder for at identificere Kræmmergade med et nuværende gadeforløb får vi først i 1400-årene.

I domkirkens yngre annversariebog omtales flere grunde i Kræmmergade. Den ene ligger i den sydlige ende af gaden og beskrives yderligere som beliggende nær Kliborg lige mod øst (52). Kliborg blev i 1709 indrettet til rådhus og ligger på vesthjørnet af Sønderportsgade og Stenbogade.

I et dokument fra 1409 nævnes hus og jord, som ligger sønden for en slippe, som man går ud af Kræmmergade og ned til åen (53). Når huset ligger syd for slippen, må denne gå øst-vest, vinkelret på Kræmmergade, der altså går parallelt med åen, og som derfor må være identisk med den nuværende Stenbogade. Åbredden har tilsyneladende også her gået længere inde end i dag.

Det er en svaghed i forbindelse med lokaliseringen af 1200-årenes Fisketorv, at Kræmmergades beliggenhed bestemmes af kilder fra 1400-årene, men det er dog muligt, at gadenavnet ikke har skiftet plads mellem 1291 og 1409.

Dammen (fig. 3)

Dammen, som nævnes sammen med Fisketorvet i 1297, er den dæmning, som var nødvendig for anlæggelsen af Kongens mølle i Ribe. Møllen (og dens dæmning) betød, at en del af bispens jorder i Lustrup mark blev oversvømmet, og for dette fik bispens erstatning af kongen i 1255 (54). Det er første gang, møllen nævnes. Dæmningen omtales første gang netop i 1297-brevet.

Det har været diskuteret, hvordan åens forløb var før anlæggelsen af mølledæmningen (55), så selv om det er lidt af et sidespring, skal vi se på, hvad de skriftlige kilder siger herom.

Allerede i 1300-årene har åen ved dæmningen været forgrenet i tre løb. Den nordøstlige arm er der et vidnesbyrd om i 1314, idet der nævnes en badstue på mølledæmningen ved Stenporten (84). Stenporten er det samme som Nørreport, der lå på Nederdammen et stykke fra den nuværende bro. Broen kaldtes i middelalderen for Langebro: i 1386 og 1388 er det samme grundstykke beskrevet to gange, først som beliggende i Sankt Nicolaj sogn ved Langebro mellem alfarvejen og åen, og derefter stadig i samme sogn og ved samme gade, men denne gang som beliggende mod Stenporten mod øst (56). Den omtalte alfarvej må være den nuværende Nicolajgade. Strømmen kaldes i byens jordebog for »graven« (57).

I 1334 omtales Slusebroen (58). Den deler Dammen, således at man i de samtidige dokumenter lokaliserer grunde enten til stykket mellem Stenporten og

Slusen (59) eller til stykket mellem Slusen og møllen (60). Der kan næppe være tvivl om, at der lige fra dæmningens anlæg har været en frisluse ved det løb, hvor Midtmøllen blev bygget i 1526.

Det ser ud til, at møllen har ligget på det, der nu kaldes Overdammen, omtrent hvor Toldboden senere kom til at ligge. Byens jordebog anfører en grund østen ved »Mylle Kynning« (61). Kynning eller kinding er møllens omløb. En grund øst for vandet må have ligget på Mellemdammen. Desuden havde byen en grund, som lå vesten næst møllehuset (62), så her må vi være kommet ind på Overdammen. Også ved møllen har der været en overgang over åen (63).

Det er allerede fastslået, at åens syd-vest-bred indtil begyndelsen af 1400-årene gik nærmere både Grønnegade og Stenbogade. Dæmningen må have fortsat omtrent til det sted, hvorfra senere Fiskergade og Sortebrødregade kom til at gå.

Som billedet nu tegner sig, er dæmningen blevet lagt tværs over åen fra Saltgade mod domkirken, Ydermøllestrømmen kan være et menneskeskabt anlæg, mens selve åens oprindelige løb nok markeres af Sluse-/Midtmøllebroen og Sortebrødregade-Fiskergade. Muligvis har der midt i strømmen været en mindre holm, som senere er blevet til Mellemdammen. Formentlig er dæmningen blevet anlagt både med henblik på Kongens mølle og for at forbedre færdselsmulighederne over åen, som man indtil da havde passeret ved vadestedet ved den nuværende Badstuegade (64). Ligesom aflejringer langs Stenbogade og Grønnegade kom til at indsnævre løbet, er dette sikkert også sket ved de to frisluser.

Langs med den nye færdselsåre er der så groet en bebyggelse op, som viser sig i kilderne fra 1300-årenes første halvdel og fremefter.

Forum

For fuldstændighedens skyld skal det nævnes, at betegnelsen »torvet« (forum) optræder to gange i 1200-årene, uden at stedet kan lokaliseres. I 1259 erhvervede Løgumkloster en grund over for torvet (ex opposito fori) (65), og i 1263 fik samme kloster en grund og bod kaldet Kødmarkerskamel (66). Den sidste er traditionelt lokaliseret til torvepladsen øst for domkirken, men det er umuligt ud fra den knappe tekst at vise, om det er rigtigt.

Fisketorvet og tinget (fig. 4)

Fra udflugten ad Kræmmergade og Dammen kan vi igen vende tilbage til tinget og Fisketorvet. Tinget lå, som det er vist, syd for ejendommene på hjørnet af Grønnegade og det nuværende torv. Fisketorvet lå for enden af Dammen, langs med en grund, der var rettet mod Kræmmergade/Stenbogade. Man kan altså tænke sig, at Fisketorvet og 1300-årenes byting har udgjort et samlet hele. Spørgsmålet er så i hvor høj grad de nutidige forhold afspejler middelalderens bybillede.

I byens jordebog kan man se, at Ribe by i midten af 1450-erne havde 6 grunde langs Bredegade/Overdammen fra Sortebrødregade mod vest. Den vestligste af grundene lå på et hjørne og gav den største afgift. Den havde fra begyndelsen af 1500-årene to lejere (67). Torvet og tinget nævnes ikke i jordebogen. For tingets vedkommende kan det forklares ved, at flytningen af rådhuset til Grønnegade gav mulighed for at holde ting inde i karreen bag rådhuset. Men der er ikke den samme åbenlyse mulighed for at forklare fra- været af torvet.

Her er det, byens mulige dispositionsret kommer ind. De 6-7 grunde syd for Overdammen kunne meget vel være et udstykket torv, og den allerede omtalte

mangel på bygningsrester ældre end 1400-årene i undergrunden synes at bekræfte dette. Der kan altså have været en stor, sammenhængende torve-og ting-plads, der indtil begyndelsen af 1400-årene strakte sig fra Stenboderne øst for domkirken til enden af Dammen ved Sortebrødregade og Fiskergade, som ikke eksisterede, mens torvet var i funktion.

Sammenfatning: 1200 og 1300-årene

Under forudsætning af, at argumenterne holder, er det konstateret, at Ribe i 1200- og 1300-årene havde to torvepladser: Horstov og Fisketov, begge på domkirkeøen. Horstov lå i byens sydvestre udkant, og fra det udgik to gader, en ubenævnt gade mod nord til Riberhus og Sønderportsgade, dengang muligvis kaldet Ippegade, mod øst (fig. 2). Fisketorget lå i sammenhæng med bytinget øst for domkirken for enden af mølledæmningen, som også var en af byens hovedfærdselsårer. Fra tinget udgik Kræmmergade mod syd og Grønnegade mod nord langs åen til Riberhus (fig. 4). Begge torvene synes at være nedlagt i begyndelsen af 1400-årene, bortset fra en lille plads øst for domkirken, som skal omtales senere. Men kunne Ribe i 1400-årene klare sig med denne ganske lille torveplads?

Sommertov (fig. 5)

I 1400-årene dukker der et nyt torvenavn op: Sommertov. Det er kun nævnt ganske få gange, og der er ikke meget at hænge en lokalisering op på.

I kapitlets godsliste fra omkring 1440 omtales en grund i Sankt Bartholomæi sogn ved Sommertov, som årligt yder 2 ørte korn (68). Det er den eneste grund i den del af listen, der omhandler kapitlets gods i Ribe by, som yder en kornafgift, og det må derfor være en ager i udkanten af det bebyggede område. Den anden gang, Sommertov nævnes, er i kapitlets brevregistratur fra 1553 i en notits om et dokument på

en toft »uden Nørreport hos Sommertov«. Det tilføjes af registratures forfatter, at »Sommertov er den plads uden Nørreport, som Per Thamsen, fordum borgmester, lod sætte den stald på hos dårekisten og øster til salig Per Ibsens stald« (69).

Sankt Bartholomæi optræder kun denne ene gang som sognenavn og indebærer således et problem i sig selv, men sognet må have ligget nord for åen. Det ses dels af dets placering i 1440-godslistens topografiske rækkefølge, dels af registraturnotitsens »uden Nørreport«.

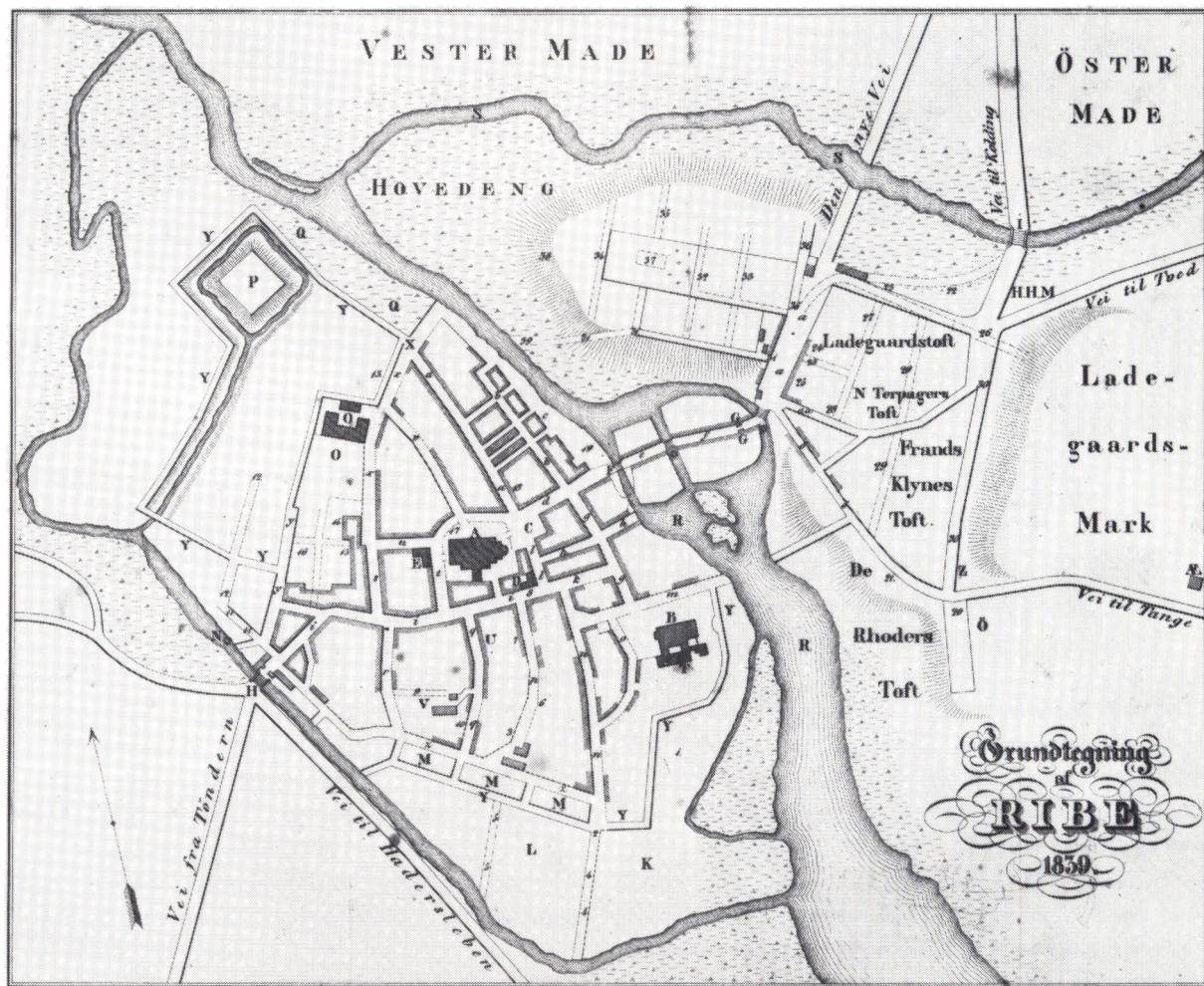
Dårekisten lå før 1629 i Nicolajgade over for Ydermøllen (70). Hvis det er denne dårekiste, der refereres til i 1553, må Sommertov have ligget nord for Nicolajgade og strakt sig mod øst. Der er dog den hage ved det, at Nicolajgade tilsyneladende er blevet opfattet som gående mod syd af middelalderens mennesker (71).

I 1500- og 1600-årene holdtes der markeder et sted, der kaldtes Tofterne eller Riber Tofte, som Kinch beskriver som beliggende »omtrent lige for Broen over Langvedel« (72). Langvedel var vadestedet over Tved å, som lå i nærheden af den moderne jernbanedæmning. Området lige syd for Langvedel blev også senere kaldt Tofterne og var knyttet til forskellige personnavne. Måske nævnes Tofterne allerede i byens jordebog, selvom det er svært at afgøre, om der er tale om et stednavn, når der står, at der »øster mere melle toffte kommer en ferdigh stigh fra Paypyt og løber øster / och norden om Sancte Jurgens gardh« (73). Den »Paypyt«, der nævnes, var i 1400-årene et gadekær, der muligvis var den sidste rest af et gammelt åslyng på Tved å (74). Paypyt kan have udgjort en vestlig begrænsning for Tofterne, mens den østlige kan have været en gade, som gik fra Sankt Nicolaj kirke (ved banegården) til Langvedel (75).

Tofterne kunne tænkes at være det samme, som det, der i 1440-erne blev kaldt Sommertorv. Hvis det er tilfældet, har byen haft en stor markedsplads i forstanden lige i forlængelse af vejen, der førte over vadestedet gennem Tved å. Måske er denne markedsplads lige så gammel som de to andre torve, måske er den

først oprettet i 1400-årene. Det vil kun kunne afgøres gennem arkæologiske udgravninger i området.

Fig. 5. Kortbilag til P. N. Thorup's Ribebeskrivelse, 1839. Kortet viser Thorups rekonstruktion af oplysningerne i Ribe bys jordebog. Nordøst for Nicolajgade (ö) ses Ribe tofter.

Torveforholdene i 1500-årene (fig. 6)

I 1500-årene var der efter alt at dømme utilfredshed med torveforholdene i byen. I 1545 gav kongen, formentlig efter anmodning, tilladelse til, at Gråbrødre kirkegård blev udlagt til torv og fæmarked. Borgerne skulle straks lade kirkegården brolægge og måtte ikke bebygge den. Denne tilladelse blev dog trukket tilbage i 1560 til fordel for en byggetilladelse, fordi en udvidelse af byens gamle adelsmarked havde gjort det unødvendigt at indrette endnu et torv (76).

Den udvidelse af byens gamle adelsmarked, der bliver talt om, drejer sig om torvet øst for domkirken. I 1544 havde kapitlet »for den store besværing og pendings udgift, som os påhængt haver til Danmarks riges nytte og behov udi denne lange fejde« måttet afstå de 7 stenboder på kirkegården øst for domkirken til byen (77). De blev snart efter nedrevet, og det må være dette, der i første omgang var tilstrækkelig udvidelse af torvet. På østsiden af Stenbogade erhvervede byen i 1574 yderligere et hus, som efter den store brand i 1580 også blev udlagt til torv (78). Dette hus lå nord for Porsborg, som nu udgør sydsiden af Torvet.

Den plads, der herefter var til rådighed til torvehandelen inde i byen, kan synes lille, men ved de store markeder klarede man sig ved også at tillade opsætning af boder i byens gader og på Tofterne (79).

Markeder og handel

Torvene var en væsentlig del af bylivet i kraft af deres rolle som samlested for meget af den handel, der bestod i at forsyne byens indvånere med dagligvarer, og som centre for de store markeder, hvortil folk kom fra nær og fjern.

Et eksempel på markedernes betydning som samlested kan aflæses af et forlig fra 1465 i en lejesag mellem Løgumkloster og en Ribeborger. Det bestemmes, at lejen skal betales hvert år til Vor Frue dag nativitatis, »Jarmercket y Riibe« (80). Normalt står der i de indenbyske dokumenter, at rente og skyld skal betales til to terminer, helt i overensstemmelse med en paragraf i stadsretten fra 1269: Johannes Døbers dag (mid-

Fig. 6a. Torvet øst for Ribe domkirke i første halvdel af 1500-årene.

Fig. 6b. Torvet øst for Ribe domkirke efter udvidelserne i anden halvdel af 1500-årene. Tegning: I.N. 1980.

sommer) og Andreas dag (81). Men for Løgum kloster har den anden termin været mere bekvem, for da var man jo i byen.

Omsætningen af varer, som må have været altafgørende for byen, er kun svagt belyst i de skriftlige kilder. Af og til får man et glimt af, hvad det har drejet sig om, som f.eks. da der i 1293 blev sat maksimaltold-satser for borgere i Bremen, der fra Ribe ville udføre sild, heste, flæsk eller talg, fedt, smør og korn (92). Det er alt sammen noget, som man kun vanskeligt ville kunne påvise arkæologisk.

Der skal ikke her gøres noget forsøg på at skrive Ribes handels historie, men nogle få træk skal drages frem. I hovedstykket fra 1231 i kong Valdemars jordebog opregnes blandt kongens indtægter af Ribe 350 mark eller mere af hestetold og 40 mark af salttold (82).

Ribebispen modtog en del af salttolden, og i slutningen af 1100-årene kunne bisp Omer oprette et præbende på denne økonomiske basis (93). Desværre er netop dette ikke nævnt i Ribe Oldemoders præbendeliste, hvor indtægterne kun er opregnet for en del af præbenderne. Ribesalt, som blandt andet nævnes i stadsretten fra Söderköping, opfattes normalt som reeksporteret friisersalt (83), men uden at der skal peges på en alternativ mulighed, kunne problemet måske trænge til at blive taget op på ny.

Salttolden er ikke forsøgt omregnet i mængder, men hestetolden skulle repræsentere mere end 8000 dyr (85). Hesteeksporten har altså været af væsentlig betydning i den periode, hvor Horstov nævnes for første gang. Det kan ikke ud fra de danske skriftlige kilder siges, hvor langt hestehandelen går tilbage i tiden. Tolden ser ud til at være indført i 1200-årene. Ribebispen fik, muligvis allerede af Knud den Store (86), halvdelen af alle kongelige rettigheder i byen, undta-

gen strandvrag, farban, fyrremarksbøder og hestetold. I bekræftelser på privilegierne fra 1100-årene indgår hestetolden ikke, den kommer først med i et dokument, der er dateret til mellem 1230 og 1246 (87), hvor der står, at hestetolden er indført senere end vrag, farban og fyrremarksbøderne, og at den ikke er undtaget i de tidligere privilegier. I 1246 nævnes det blandt Ribekannikernes friheder, at de ikke skal betale hestetold (88). Hvis det skal have nogen mening, må også kannikerne have deltaget i eksporten af heste.

Gennem tre privilegier til Ribe, udstedt med omkring 100 års mellemrum, kan man få en fornemmelse af Ribes hovedeksportartikler. I 1271 gav Erik Glipping Ribe borgere ret til at udføre varer til Flandern og andre steder. Der tales om flæsk, korn, heste og andre varer (89). Senere, i et privilegium fra 1368 fra de holstenske grever, fik Ribe borgere atter tilladelse til at udføre deres varer, nemlig korn, flæsk, smør og andet, hvorhen de ville, også uden for riget (90). Atter omkring 100 år senere, i 1480, kom der igen særlige handelsprivilegier til Ribeborgerne, idet de fik tilladelse til at føre deres købmandskab, hvorhen de ville i Jylland og i hele Danmark og igen købe øksne og andet (91).

Hvis forandringerne i privilegierne, fra korn, flæsk og heste, over korn, flæsk og smør, til øksne, kan afspejle en reel udvikling i eksporten af landbrugsvarer, kan man se følgende billede. Studehandelen, som blev af så stor betydning for Ribe, er tydeligt beskrevet i 1400-årenes slutning. Smøreksporten i 1300-årene må være et tegn på, at der allerede da var et betydeligt kvægbrug. Men hvor blev hestene fra 1200-årene af? Mon tolden blev indført i begyndelsen af 1200-årene med den hensigt at beholde dem for hjemmemarkedet, eller har den utilsigtet fået handelen til at stagnere. Måske er efterspørgselen på jyske heste i Europa

Fig. 7. Ribe domkirke set fra nord-øst, hvor den importerede tuf fremtræder tydeligst. Foto: Hude.

faldet med overgangen til tungere rustninger og dermed mindre rytterhære. Endelig kunne også en udvikling i landbruget mod mere reguleret udnyttelse af overdrevsarealer og mindre plads til hestestod have spillet ind.

Naturligvis har handelen ført mange mindre varegrupper med sig, men lad os holde os til grovvarehandelen i 1100- og 1200-årene og se lidt på importsiden. Den mest iøjnefaldende import til Ribe er uden sammenligning de tufsten, som Ribe domkirke, flere af omegnens landsbykirker og byens nedrevne sognekirker var bygget af (fig. 7). Importen af deres tagdækning, bly, har sikkert holdt sig endnu længere op i tiden. Man kan næsten ikke forestille sig, hvilken trafik dette må have betydet for den tidlige middelalders købstad, og knapt nok heller, hvad det var, Ribe havde at byde på til gengæld.

Slutning

Den lange vandring gennem byen og tiderne har forhåbentlig bidraget til i nogen grad at afklare billedet af det middelalderlige Ribes torveforhold. De skriftlige kilder har fortalt os om torvepladser i 1200- og 1300-årene, Horstov og Fisketov. De er begge blevet nedlagt i begyndelsen af 1400-årene, hvor et nyt torvenavn, Sommertov, dukker op, muligvis det samme som den markedsplads ved Tofterne, som fungerede i 1500- og 1600-årene. Både for Horstov og for Sommertov kunne man ønske en arkæologisk datering af deres første funktionstid. I midten af 1500-årene har man følt den resterende lille bid af torvet øst for domkirken for trangt og har fået det udvidet, selvom en anden mulighed, udlæggelse af den tidligere Gråbrødre kirkegård havde været på tale.

Parallelt med udviklingen for det ene af torvene, Horstov, ser man en hestehandel blomstre og forsvin-

de, og i 1300- og 1400-årene er varerne i stadig højere grad baseret på kvægbrug. Netop som kvægtov må Sommertov have været velbeliggende blandt forstadens stalde, lige ved vadestedet, der førte trafikken ind i byen fra nord.

I det forudgående er torvene fortrinsvis set i sammenhæng med Ribes indre færdselsårer. Forbindelserne til omverdenen er, trods deres vigtighed, ikke behandlet. Det skyldes i høj grad manglende viden om forholdene, ikke mindst omkring Ribes kostumering i rollen som eksporthavn. Denne viden kan man kun skaffe sig ved selvsyn, ved iscenesættelse af arkæologiske udgravninger.

Vi ved ikke meget om, hvordan havneforholdene har været inde i Ribe før anlæggelsen af Skibbroen i første halvdel af 1400-årene. Hvis det er rigtigt, at Ribe ås nordøstlige løb, Ydermøllestrømmen, er menneskeskabt, bliver det vanskeligt at finde plads ved Saltgade til de friske saltskuder, som besejler litteraturen. Men det er nok alligevel på nordsiden af åen, man skal søge den ældste havn i byen, og det er en af de arkæologiske opgaver, der trænger sig på.

En del skibe må have ankret op i vadehavet, og det sidste stykke transport må have foregået ved pramfart på Ribe å eller til lands. Det sidste kan have givet Horstov særlige fordele især indtil anlæggelsen i 1200-årene af byens sydvestlige befæstningsgrav, Stampemøllestrømmen, fordi der mod sydvest var god mulighed for landtransport til Vester Vedsted. Det er derfor ikke Horstovs alder, man isoleret kunne ønske sig at få bestemt, det er forholdet mellem torv, befæstning og den vestlige bydel. Det kan føre tanker langt af vej i retning af dobbeltby, Riberhus betydning og datering og meget andet, så her må det være passende at holde ved udsigten til de mange fremtidige arkæologiske arbejdsopgaver i middelalderens Ribe.

Noter

1. De tidligere forslag til torvenes placering skal ikke gentages her. Der henvises generelt til de nævnte forfatteres værker, som er anført i litteraturlisten.
2. Olaf Olsen: Nogle tanker i anledning af Ribes uventet høje alder, *Fra Ribe Amt* 1975.
3. Thorup 1833, bilag p 18 s, suppleret i Rep 10749.
4. Problemet er berørt i Ribe bys jordebog p 37 ss. Jeg skylder Mogens Bencard megen tak for støtte i forbindelse med arbejdet med jordebogen og for den ildhu og iverdigdom, hvormed han til enhver tid har stillet sit store kendskab til Ribe til rådighed for mit arbejde.
5. De igangværende undersøgelser af Ribes middelalderlige topografi startede i foråret 1977 under projekt for Historisk Arkæologi ledet af Mogens Bencard ved Sydjysk Universitetscenter. Fra efteråret 1977 fortsattes arbejdet under Statens humanistiske Forskningsråds projekt Middelalderbyen, stadig i Ribes tilfælde i tilknytning til SUC-projektet.
6. Dipl Dan 1 VI 30.
7. Ribe bys jordebog, tekst nr 79.
8. Mogens Bencard: Sønderport i Ribe, *Mark og Montre* 1979.
9. Scri Min II p 293.
10. SRD V p 540.
11. Avia Ripensis p 95 og 85; SRD V p 540 og 559.
12. SRD V p 544.
13. Terpager 1736 p 287 suppleret med Rep 6950.
14. Rep 7804.
15. Rep U 426.
16. Avia Ripensis p 58.
17. Terpager 1736 p 46.
18. Rep 3783.
19. SRD V p 558.
20. Ribe bys jordebog p 30 s.
21. Ribe bys jordebog, tekst nr 55-58, 61 og 63.
22. Ribe bys jordebog, tekst nr 55/81 og 62/81.
23. SRD V p 542 og Dipl Dan 3 II 53-56.
24. Terpager 1736 p 517.
25. Terpager 1736 p 521 s.
26. Bent Jørgensen: *Dansk Gadenavneskik*, 1970, p 50.
27. SRD V p 554; Dipl Dan 3 III 306.
28. Miss II p 12.
29. Se note 3 samt Ribe bys jordebog, tekst nr 97.
30. Aarsber Geh II, tillæg p 24 s.
31. Glda Dipl 2 II p 64 (= Rep 5799).
32. SRD V p 535.
33. Terpager 1736 p 241.
34. SRD V p 537 og 562 passim.
35. Terpager 1736 p 136 s.
36. Avia Ripensis p 65, 67 og 68.
37. Dipl Dan 3 III 597.
38. Terpager 1736 p 441.
39. ÆA V p 436.
40. Da Kanc Reg p 37.
41. Mogens Bencard: Om Ribes Rådhus, Skibbroen, en udgravning, og et formodet stavbægerværksted, *hikuin* 3, 1977.
42. Dipl Dan 3 III 497 og 597; Thorup 1839, bilag p 3.
43. Dipl Dan 3 VI 289.
44. Rep 3097.
45. Glda Dipl 2 III p 144 s (= Rep 6354).
46. Rep 7782 og 7783; Thorup 1839, bilag p 3.
47. Ribe bys jordebog, tekst nr 132.
48. Ribe bys jordebog, tekst nr 114 og 112.
49. Avia Ripensis p 68.
50. Dipl Dan 2 IV 249.
51. Avia Ripensis p 67, 68 og 69.
52. Terpager 1736 p 299.
53. Glda Dipl IV p 114-114 (= Rep 5035).
54. Dipl Dan 2 I 156.
55. Lennart Edelberg: Ribes tilblivelse set ud fra et geologisk-arkæologisk synspunkt, kronik i dagbladet Vestkysten 30/12 1961, særtryk udg. af Den antikvariske Samling i Ribe 1962; Lennart Edelberg og Mogens Bencard: Ribes Lod, *Skalk* 1962/3.
56. Terpager 1736 p 47 ss.
57. Ribe bys jordebog, tekst nr 136 og 148-50.
58. SRD V p 568.
59. Første gang 1369, SRD V 535.
60. Første gang før 1340, Dipl Dan 3 I 20-22.
61. Ribe bys jordebog, tekst nr 4.
62. Ribe bys jordebog, tekst nr 5.
63. Terpager 1736 p 297.
64. Ingrid Nielsen: Paypyt i Ribe, *Mark og Montre* 1979.
65. Dipl Dan 2 I 278.
66. Dipl Dan 2 I 404.
67. Ribe bys jordebog, tekst nr 24-30.
68. Avia Ripensis p 55.

69. ÆA V p 446.
70. Thorup 1839 p 34 s.
71. Ribe bys jordebog, tekst nr 185-189.
72. Kinch 1884 p 568 s, 686 s og 840 s.
73. Ribe bys jordebog, tekst nr 159.
74. Nielsen, Ingrid og Per Nørnberg: Paypyt i Ribe, *Mark og Montre* 1979.
75. Ribe bys jordebog, tekst nr 161.
76. Thorup 1833, bilag p 22 ss.
77. 1544 4/4, Utrykt, Rigsarkivet, Ribe bys arkiv.
78. Kinch 1869 p 519.
79. Kinch 1884 p 840.
80. SRD VIII p 238.
81. Da Gl Købstl II p 16 og 41.
82. Kong Valdemars jordebog, tekst p 8.
83. Erik Hellerup Madsen: Salt og salthandel i østersøområdet i tidlig middelalder, *hikuin* 3, 1977, med henvisninger.
84. Dipl Dan 2 VII 232.
85. Johs. Steenstrup: *Studier over Kong Valdemars Jordebog*, 1874, p 256.
86. Ribe bispekrønike, trykt i Kirkehistoriske Samlinger 6 I, p 27.
87. Dipl Dan 1 VI 118.
88. Avia Ripensis p 29.
89. Da Gl Købstl II p 61.
90. Da Gl Købstl II p 70.
91. Da Gl Købstl II p 89.
92. Dipl Dan 2 IV 111.
93. Kirkehist Saml 6 I p 31 (se note 86).

Kildeudgaver og litteratur

Avia Ripensis. *Samling af Adkomster, Indtægtsangivelser og kirkelige Vedtægter ... kaldet »Oldemoder«*. Udg. af O. Nielsen (1869).

Danmarks gamle Købstadlougivning I-V, udg. af Erik Kroman (1951-61).

Danske Kancelliregistranter 1535-1550, udg. ved Kr. Erslev og W. Møllerup (1881-82).

Diplomatarium Danicum, udg. af Det danske Sprog- og Litteraturselskab (1938-).

Gammeldanske diplomer, udg. af Det danske Sprog- og Litteraturselskab (1959-69).

Kinch, J.: *Ribe Bys Historie og Beskrivelse* indtil Reformationen (1869).

Kinch, J.: *Ribe Bys Historie og Beskrivelse*. 2den Del. Fra Reformationen indtil Enevoldsmagtens Indførelse (1536-1660), (1884).

Kong Valdemars Jordebog I-III. Udg. ved Svend Aakjær (1926-45).

Missiver fra Kongerne Christiørn I.³ og Hans² Tid I-II. Udg. ved William Christensen (1912-1914).

Repertorium diplomaticum regni Danici medievalis, 1. rk. udg. ved Kr. Erslev, 2. rk. udg. ved William Christensen (1894-1939).

Ribe bys jordebog. Grundlagt i 1450'erne og videreført til omkring 1600. Udg. ved Ingrid Nielsen (1979).

Scriptores minores historiae Danicae medii ævi I-II. Udg. ved M. Cl. Gertz (1917-22).

SRD = *Scriptores rerum Danicarum medii ævi I-IX* (1772-1878).

SRD V = *Necrologium Ripense*

SRD VIII = *Løgumbogen*.

Terpøger, Peder: *Ripæ Cimbricæ sev vrbis Ripensis in Cimbris sitæ* (1736).

Thorup, P.N.: *Antiqvariske Bidrag til Ribe-Byes Beskrivelse, Efterretninger angaaende Byen Ribe* 1833.

Thorup, P.N.: *Fortsættelse og Slutning af de i Programmerne for 1833 og 1835 meddelte Antiqvariske Bidrag til Ribe-Byes Beskrivelse, Efterretninger angaaende Byen Ribe* 1839.

ÆA = *De ældste danske Arkivregistraturer* V. Udg. ved William Christensen (1910).

Aarsberetninger fra Det kongelige Geheimearchiv II. Udg. af C.F. Wegener (1856-60).